

Keşf-i Kadîmden Vaz’-ı Cedîde

İSLÂM BİLİM TARİHİ VE FELSEFESİ

F

Editörler

İbrahim ÖZCOŞAR

Ali KARAKAŞ

Mustafa ÖZTÜRK

Sıracettin ASLAN

DİVAN
Kitap

ISBN 978-605-4239-83-2
Yayınevi Sertifika Numarası - 14320

F

Keşf-i Kadımden Vaz'-ı Cedide İSLÂM BİLİM TARİHİ VE FELSEFESİ

Editörler

İbrahim ÖZCOŞAR
Ali KARAKAŞ
Mustafa ÖZTÜRK
Sıracettin ASLAN

Kapak Tasarımı ve İç Tasarım Divan Kitap

Baskı - Cilt

Step Ajans Matbaacılık Tanıtım ve Org. Ltd. Şti.
Göztepe Mah. İnönü Cad. No: 78
34200 Bağcılar/İstanbul
Tel: (212) 446 88 46

© DİVAN KİTAP

Bu kitabın tüm hakları "Editörler Kurulu"na aittir.
İzinsiz kopyalanması yasaktır, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.
Kitapta yer alan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

1. Baskı, Divan Kitap, 2019

Kayapınar Belediyesi

Kadim Akademi

İlim Yayma Cemiyeti

*Bu çalışma Kadim Akademi, Diyarbakır İlim Yayma Cemiyeti ve
Kayapınar Belediyesi'nin katkılarıyla hazırlanmıştır.*

DİVAN KİTAP

Tahtakale Mah. Ayçiçeği Sokak
Nu: 8/10 D: 6 Avcılar - İstanbul
Tel: (212) 803 40 42

www.divankitap.com.tr

divan@divankitap.com.tr, divankitap@gmail.com

DİVAN KİTAP, Divan Kitap Matbaacılık Basın Yayın
Dağıtım ve Ajans Hizmetleri Ltd. Şti. yayın markasıdır.

İSLAM BİLİM TARİHİNDE TEMEL BİR ESER: FAHREDDİN ER-RÂZÎ'NİN CÂMÎ'U'L-'ULÛM'U

F

Sadi Yılmaz

Bingöl Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

Süleyman Taşkın

Bingöl Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

GİRİŞ

Ansiklopediler hazırlandıkları dönemdeki ilim, kültür, sanat ve teknik gibi çeşitli dalların bütünü veya belli bir bölümüyle ilgili şahıs, eser, coğrafi bölge ve kurumların tanıtımı veya kelime, kavram, olay ve konular hakkındaki bilgilere sistematik bir şekilde yer verirler.¹ Bu açıdan ansiklopediler sadece yazıldıkları dönem için değil, o zamana kadarki toplum ve devletlerin düşünce yapısı, ilmi ve teknik gelişimi hakkında bilgi sunan eserler olarak değerlendirilebilir. İlkçağdan itibaren Batı'da yazılmaya başlanan ve zamanla büyük sayılara ulaşan ansiklopedi yazıcılığı İslam bilim tarihi içerisinde m. 9. Yüzyıldan itibaren ilk örneklerini vermeye başlamıştır. İslâm âleminin ilk ansiklopedisi olarak kabul edilen İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) 'Uyûnü'l-Ahbâr adlı eserinden sonra ansiklopedik eser yazımının kısa zamanda büyük boyutlara ulaştığı söylenebilir.

İslam dünyasında ansiklopedik eserler telif eden müellifler, eserleri için genel olarak Cevâmi'ul-Ulûm, Câmi'u'l-'Ulûm, Mefatihü'l-'Ulûm benzeri isimler kullanmıştır. Söz konusu bilginlerin bu türden eserler yazmalarındaki temel amaçlarının, farklı ilimleri bir araya getirmek ve bilgileri derli toplu halde sunmakla birlikte yaşadıkları dönemde var olan ilimlere dair belli bir sınıflandırma ortaya koymak olduğunu ifade edebiliriz. Bu adlardan birisini taşıyan ve çalışmamıza konu edindiğimiz m. XII. asrın ikinci yarısında kaleme alınan ansiklopedik eserlerden sayılabilecek olan Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1209) *Câmiu'l-'Ulûm* adlı

¹ Ayhan Aykut, "Ansiklopedi", DİA, TDV Yayınları, III (1991), 217.

eseri, 60 ilim dalı hakkında bilgi ihtiva etmek suretiyle bu dönemde en fazla ilme yer veren bir eser olmuştur.² Şimdi söz konusu eserin içeriğine geçmeden *Câmiu'l-Ulûm*'dan önce İslam bilim tarihi ve bilimler sınıflandırması konusunda önemli olan bazı eserler hakkında bilgi vereceğiz.

CÂMÎ'U'L-'ULÛM ÖNCESİ YAZILAN ARAPÇA VE FARŞÇA BAZI ANSİKLOPEDİK ESERLER

İhsâu'l-Ulûm: Felsefe tarihinde Muallim-i Sâni kabul edilen büyük İslam filozofu Fârâbî (ö. 339/950) özellikle felsefe alanında yazmış olduğu çok sayıda eserle İslam düşünce tarihinde mümtaz bir yere sahiptir. Filozof bazı eserlerinde ilimler tasnifi hakkında genel bilgilere yer verse de bu eserlerinin yanı sıra ilimler tasnifiyle ilgili *İhsâu'l-Ulûm* adıyla müstakil bir eser kaleme almıştır. Bu eser yazıldığı dönemden itibaren kültür ve ilim çevrelerinde büyük ilgi görmesinin yanı sıra Doğu ve Batı'da yüz yıllarca etkisini devam ettirmiştir. Müellif bu önemli eserinde yaşadığı devirde önemli bir yere sahip olan ilimleri dil, mantık, tâlimî, tabî-ilâhî ve medenî olmak üzere beş ana başlık altında değerlendirmektedir.³ Fârâbî'nin bu eseri telifteki amacının meşhur ilimleri sayıp tarif etmek, her ilim dalı ile şubelerini saha ve gaye bakımından sistematik bir tasnife tâbi tutmak olduğu bilinmektedir.

Cevâmiu'l-Ulûm: Gerek ilimler tasnifi gerekse de ansiklopedik türde değinilecek önemli eserlerden biri de İbn Ferîğün'un X. yüzyılda ilimlerin tasnifine dair Arapça olarak kaleme aldığı *Cevâmiu'l-Ulûm* adlı eseridir. Kaynaklarda eserin müellifi İbn Ferîğün hakkında hemen hiçbir bilgiye rastlanmadığı gibi isim ve künyesinin telaffuzu konusunda da tereddütler vardır. Birçok farklı görüş olmakla birlikte Fuat Sezgin, Müteğabbî (Mübttegâ) b. Ferîûn (Furay'ûn, Ferîğün?) olmak üzere çeşitli ihtimaller üzerinde durmuştur.⁴

İki makeden (ana bölüm) oluşan eserin birinci makalesinde Arap dili ve edebiyatı, kitâbet, hisâb, hendese, ahlâk gibi ilim dallarıyla ilgili konular yer almaktadır. Bu bölümün birinci kısmının, kitabın yaklaşık üçte birini teşkil edecek tarzda sarf, nahiv, imlâ gibi Arap dili ve edebiyatı ile ilgili konuları içermesi dikkat çekicidir ve bu yönüyle eser, alet ilimlerinden olmasına rağmen dili ön plana çıkaran klasik çizginin bir devamı gibi görünmektedir. İkinci makale siyasete dair

² Aykut, "Ansiklopedi", 221.

³ Mahmut Kaya, "İhsâu'l-Ulûm", DİA, TDV Yayınları, XXI (2000), 549-550.

⁴ Fuat Sezgin, Tarih-u Turâsi'l-Arabî, I/III, Riyad 1991, 296-297.

genişçe bir bölümle başlamakta ve “fi'lü'l-ihyâ”, “tedbîrü'l-ebdân” gibi ortak bir başlık altında toplanması güç bazı konuları inceledikten sonra ilmin tarif ve tasnifine geçmektedir. Daha sonra yazarın, ilmi genel olarak dinî (fıkıh, kelâm, hadis), felsefî (felsefe, mantık) ve gerçek olup olmadıklarında ihtilâf bulunan ilimler (kimya, ilm-i nücûm, rüya tabiri, sihir, tılsım, rukye, kehânet, kıyafet, firâset vb.) şeklinde gruplandırılabilir üçlü bir tasnife daha tâbî tuttuğu görülmektedir.

Mefâtîhu'l-'Ulûm: Bu sahada bir başka önemli eser ise Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârizmî (ö. 387/997)'nin iki makale, on beş bab ve doksan üç fasıldan oluşan *Mefâtîhu'l-'Ulûm* adlı eserdir. Bu eser Brockelmann tarafından, ilimlerin tasnifi alanında günümüze ulaşabilen en eski eser olarak takdim edilmektedir. Ancak editörü Van Vloten, Cevâmiu'l-'Ulûm'un ondan yirmi otuz yıl daha önce yazılmış olabileceğini düşündürmektedir.⁵

İbn Ferîğün'un Cevâmiu'l-'Ulûm eseri gibi Hârizmî'nin eseri de iki makeden oluşmaktadır. *Mefâtîhu'l-'Ulûm*, gerek dönemin ilim anlayışını yansıtmaları gerekse o yıllarda kullanılan çeşitli ilimlere ait teknik terimleri ayrıntılı şekilde sunması bakımından önemlidir. Hârizmî bu eserde ilimleri iki ana gruba ayırır. 1. Şeriat ilimleri ve onlarla ilişkili Arabî ilimler. 2. Grekler ve öteki milletlerden alınmış yabancı ilimler (ulûmü'l-acem). Bu temel ayırım esas alınarak *Mefâtîhu'l-'ulûm* iki bölüm (makale) halinde telif edilmiştir. Bu ayırımdaki şer'î-Arabî ve acemî terimler, Hârizmî'nin zihninde kültürel kıstasların ön planda tutulduğunu şeklinde değerlendirilebilir. Eserde her makale, kendi içinde oldukça sistematik bir şekilde bab ve fasıllara ayrılmış olup Cevâmi'u'l-'ulûm gibi şematik olarak hazırlanmamıştır. Ansiklopedik bir çalışma olarak *Mefâtîhu'l-'ulûm*, ihtiva ettiği ilimler bakımından da daha geniş kapsamlı olduğu gibi her ilim dalının kendine has teknik tabirlerinin anlamlarını vermesi açısından diğerinden başarılı sayılabilir.

Altı babdan oluşan birinci bölümde fıkıh, kelâm, nahiv, kitâbet, şiir-aruz ve ahhâr (tarih) ilimleri ele alınmaktadır. Burada dikkat çeken husus, Hârizmî'nin İslâmî ilimler olarak yalnızca fıkıh ve kelâmı sayması, tefsir ve hadise ilimlerine bu şemada yer vermemesidir. Müellif felsefe ve onun çeşitli disiplinlerini *Ulûmü'l-Acem* olarak değerlendirir. Felsefenin müstakil bir ilimden ziyade bir ilimler sistemi sayması sebebiyle ondan sonra gelenler “ulûmü'l-felsefe” başlığı altında ayrı bir sınıflandırmaya tâbî tutar. Bu tasnif şöyledir:

⁵ Cengiz Kallek, “Cevamiu'l-'Ulûm”, DİA, TDV Yayınları, VII, 440-442.

I. Nazarî İlimler. 1. Sâvûlucyâ (theologia) veya el-ilmü'l-ilâhî (metafizik). 2. el-ilmü't-ta'limî ve'r-riyâzî (matematik). 3. el-ilmü't-tabîî (fizik). Ayrıca bunlar sırasıyla el-ilmü'l-a'lâ, el-ilmü'l-mutavassıt ve el-ilmü'l-esfel şeklinde de adlandırılmıştır. Bu nitelemeler, ilimlerin konu ve alanlarını teşkil eden varlık mertebelerinin derecelendirilmesiyle ilgilidir. Daha sonraki bazı tasniflerde de sürdürülen bu yaklaşım, ilimlerin taksimiyle varlık hiyerarşisi arasında bir ilişki görmek istemektedir.

II. Amelî İlimler. 1. Tedbîrû'r-recûl nefseh (ahlâk). 2. Tedbîrû'l-menzil (ev yönetimi). 3. Tedbîrû'l-âmmе (siyâsetü'l-medeniyye ve'l-ümme ve'l-mülk). Hârizmî'ye göre metafiziğin kısımları yoktur. Matematiğin kapsamına giren ilimler aritmetik, geometri, astronomi ve müzikten oluşmaktadır. Fiziğin alanına giren ilimler ise tıp, meteoroloji, mineraloji, botanik, zooloji ve kimyadır. Ancak fizikî ilimlerden yalnız tıp ve kimyayı müstakil başlık altında incelemekte, fizik (tabiat felsefesi) alanına da sadece genel felsefe terimlerini tanıttığı bölümde temas etmektedir.⁶

Eş-Şifâ: İslâm Meşşâî okulunun en büyük sistemci filozofu, Ortaçağ tıbbının önde gelen temsilcisi Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ (ö. 428/1037), eserleri arasında başyapıt diyebileceğimiz bir yere sahip olan Şifâ ele aldığı konular bakımından bir felsefe ansiklopedisi kabul edilebilir. Filozof bu eserinde mantık, doğa felsefesi, coğrafya, meteoroloji, mineraloji, psikoloji, botanik, biyoloji, matematik, geometri, aritmetik, müzik, astronomi, ilahiyat gibi ilim dalları hakkında sahip olduğu birikimi ve kendi özgün düşüncelerini sunar. Filozofun farklı ilim dalları hakkında kendinden önceki ilim insanlarından istifade ettiğini belirtmek yerinde olacaktır. Bu bağlamda mantık konusunda Aristoteles, geometri konusunda Öklid ve coğrafya konusunda Batlamyus filozofun yararlandığı başlıca kaynaklardır. Bunun yanı sıra mantık, doğa bilimleri ve ilahiyat gibi alanlarda filozofun kendi özgün düşüncelerini başarılı bir şekilde ortaya koyduğunu söylenebilir. Eserin içeriğini belli bir plan çerçevesinde ortaya koyan İbn Sînâ; ele aldığı konuyla selefleri olan ilim insanlarının ve filozofların düşüncelerini ortaya koyup bunları değerlendirerek konuyla ilgili nihâî bilgilere yer vermiştir.⁷

⁶ İlhan Kutluer, "HARİZMÎ (Muhammed b. Ahmed)", TDV İslâm Ansiklopedisi, XVI, 222-224.

⁷ Ahmet Kamil Cihan, "İbn Sînâ'nın eş-Şifâ Adlı Eseri", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7, 1996, 175-176.

Dânişnâme-i 'Alâî: Yine İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) Dânişnâme-i 'Alâî (Hikmet-i 'Alâî, Kitâb-ı 'Alâî) adlı eseri felsefe alanında Farsça olarak yazılmış ilk ansiklopedik eser kabul edilmektedir. Eser, gerek üslûbu gerekse muhtevası açısından el-İşârât ve't-tenbîhât ile en-Necât'tan farklıdır ve Farsça'daki felsefe terminolojisinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.⁸ Kitabı Türkçeye çeviren Demirkol'un giriş bölümünde verdiği bilgilere göre eser, İbn Sînâ tarafından beş bölüm olarak tasarlanmıştır. Bu bölümler; mantık, fizik, astronomi, müzik ve metafiziktir. Daha sonra bunlara aritmetik ve geometri de eklenmiştir. Ancak bu yedi bölümden sadece üç bölümünü yani mantık, metafizik ve fizik bölümünü İbn Sina yazmıştır. Diğer bölümlerin, öğrencisi Abdülvâhid Cüzcânî tarafından filozofun felsefe alanındaki diğer eserlerinden faydalanılarak oluşturulduğu belirtilmiştir.⁹

Fahreddin er-Râzî'nin Câmî'u'l-'Ulûm adlı eseri öncesinde farklı alanlarda yazılmış ansiklopedik türden sayılabilecek eserler arasında İhvan-ı Safâ Risaleleri ve İmam Gazâlî'nin İhyâ-u Ulûmu'ddin olmak üzere daha birçok eser sayılabilir. Câmî'u'l-'Ulûm dışında o dönemde Farsça olarak ansiklopedik tarzda sayılabilen yazılmış önemli eserler arasında ise şunları zikredilebilir. Şahmerdan İbn Ebil-Hayr'ın Nüzhetnâme-i Âlâî'si, 12. Yüzyılda yazılan ve müellifleri meçhul olan Yevâkitu'l-'Ulûm ve Bahru'l-Fevâid eserleri ile Ebubekir Mutahhar'ın Feruhnâme-i Cemali eserlerini sayabiliriz. Bu eserler hakkında ayrıntılı bilgilere yer vermek çalışmamızın sınırlarını aşacağından dolayı konumuz olan Câmî'u'l-'Ulûm adlı eser hakkında bilgi vermekle yetineceğiz.

Ansiklopedik Bir Eser Olarak Câmî'u'l-'Ulûm

Ansiklopedik tarzda Farsça olarak yazılmış ilk eserlerden olma özelliğine sahip olduğu savunulan Câmî'u'l-'Ulûm, Fahreddin er-Râzî'nin önemli eserlerinden birisi olmasına rağmen ilim çevrelerince yeterince ele alınmamış bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Râzî bu eserde kendi yaşadığı dönemde varlığını sürdüren altmış ilim dalını altmış bapta ana hatlarıyla özetleyerek ele almaktadır. Râzî öncesi bu tarzda yazılmış olan eserlerde genel olarak İslâmî ilimler, felsefe, doğa bilimleri ve dil bilimleri gibi belli alanlar ele alınmıştır. Fakat er-

⁸ Ömer Mahir Alper, "İbn Sînâ", DİA, TDV İslâm Ansiklopedisi, XX, 319-322.

⁹ Geniş bilgi için bkz. Ebû Ali İbn Sînâ, "Dânişnâme-i Âlâî: Âlâî Hikmet Kitabı", çev. Murat Demirkol, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013, XVII-XVIII.

Râzî'nin bu eserinde belli bir alana odaklanmanın ötesinde dönemi bütün ilimlerini kuşatacak şekilde genel bilgilere yer verdiği görülmektedir.¹⁰ Bu bağlamda Râzî'nin eserinin modern anlamda bir ilimler ansiklopedisi olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Razi'nin, ilim hayatının ilk dönemine denk gelen bu eseri 1175-1179 yılları arasında yazdığı ifade söyleyebiliriz.¹¹ Müellifin eseri, Harizm şehrindeki ikameti esnasında farsça olarak yazdığı ve eseri Harzemşahlar sultanı Alaaddin Tekiş'e ithaf ettiği kendisi tarafından açıkça belirtilmektedir.¹² Bu bağlamda eserin ilk Arapça yazıldığı, sonradan Farsçaya tercüme edildiği şeklinde iddiaların dikkate alınmaması gerektiği ortadadır. Ayrıca eserin Arapça yazma nüshası türünden günümüze herhangi bir nüshanın ulaşmamakla beraber geçmişten günümüze Râzî'nin otobiyografisini yazan hiç kimsenin bu eserin Arapça yazıldığına dair herhangi bir bilgi aktarmamış olması da bunu desteklemektedir.¹³

Râzî'nin Câmiu'l-'Ulûm'u dönemin Harzemşah sultanının emri ve isteği üzerine yazdığı, az önce de ifade edildiği üzere açıktır. Eserin, Sultan Alaeddin Tekiş dönemindeki bürokrat ve yöneticilerin, dönemin ilimlerine dair temel bilgileri ana hatlarıyla öğrenmeleri amacıyla yazılmış olduğu düşünülebilir. Razi eserinde üç yıl kadar Harezm'de kaldığını ifade etmektedir. Ancak onun belirttiği süreden daha fazla Harezm'de kalmadığı söylenebilir. Zira Harezm şehri o dönemde Mu-tezile mezhebinin mensuplarının etkisi altındaydı ve onların Eşari mezhebinin seçkin bir bilginine tahammül edebilecek hoşgörülerini noktasında dönemin yapısından kaynaklanan bir takım çekinceler söz konusudur.¹⁴

Câmi'u'l-'Ulûm'u tashih ederek neşreden Seyyid Ali Âlidavud, mukaddimedede eserin 43 yazma nüshası hakkında teknik bilgiye yer vermekle birlikte yayınladığı metni genel olarak dört yazma nüshadan yararlanarak hazırladığını ve bazı yerlerde beşinci nüsha ile karşılaşma yaptığına işaret etmektedir.¹⁵ Seyyid Ali Âlidavud'un yararlandığı yazma nüshalar şunlardır:

¹⁰ Bkz. Fahreddin er-Râzî, Câmi'ul-'Ulûm, Tashih: Seyyid Ali Âlidavud, Mukaddime: 35, Tahrân: Bunyâd-i Mevkûfât-i Doktor Mahmûd Afşâr tarafından 1382/2003.

¹¹ Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi", İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, Editör: Ömer Türker-Osman Demir, İsam Yayınları, İstanbul 2013. 104-106

¹² Râzî, Câmi'ul-'Ulûm, 69.

¹³ Râzî, Câmi'ul-'Ulûm, Mukaddime 36-37.

¹⁴ Râzî, Câmi'ul-'Ulûm, Mukaddime 36-37.

¹⁵ Câmi'u'l-'Ulûm'un yazma nüshaları ve Seyyid Ali Âlidavud gerçekleştirdiği tahkikli neşir yöntemi için bakınız: Râzî, Câmi'ul-'Ulûm, Mukaddime 38-48.

1. İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu 3832 numaralı nüsha.
2. Akademiye Ulum-i Şuravi'de 612 c. Numara ile kayıtlı nüsha.
3. İran Meclis Kütüphanesi Tabâtabâi Mecmuasında 1166 numara ile kayıtlı nüsha.
4. İran Meclis Kütüphanesi 2188 numara ile kayıtlı nüsha.
5. İran Meclis Kütüphanesi 2366 numara ile kayıtlı nüsha.

Râzi'nin eserinde akli ve nakli ilimler arasında saydığı ilimler konusunda özellikle İbn Sînâ ve Harezmi'den yararlandığı söylenebilir. Müellifin bu eseri ana hatlarıyla incelendiğinde eserde, önceki müelliflerin yaptığı gibi bir ilimler sınıflandırmasına yer vermediği anlaşılr. Ancak müellifin her ne kadar isimlendirme yapmamış olsa da akli ve nakli ilimlere sırasıyla yer verdiği görülmektedir. Her bir ilim dalını bağımsız bir şekilde ele almakta olup, yer verdiği bablarda farklı ilimlerin bir birleriyle ilişkileri veya genel bir ilimler tasnifine yer vermemektedir.¹⁶

Râzi'nin eserinde yer verdiği ilimler hakkında net bir sayı vermek zordur. Çünkü bazı kaynaklarda bu eserin 40 baptan oluştuğuna yer verilirken; farklı kaynaklarda eserin 60 baptan oluştuğu şeklinde bilgiler aktarılmaktadır. Nitekim eserin yazma nüshalarında da bu türden bilgiler mevcuttur. Eserin en eski sayılabilecek yazma nüshalarının birinde 40 baba yer verilmekteyken, hicri 7. Yy'a ait bir başka nüshasında eserin 60 baptan oluştuğuna dair bir fihriste yer verilmektedir. Hatta Britanya müzesinde yer alan yazma nüshada 75 baba yer verilmektedir. Eserin günümüze ulaşan yazma nüshalarının çoğu göz önünde bulundurulduğunda yaygın kabul, eserin 60 baptan oluştuğu şeklindedir. Bu bağlamda eserin asıl adı *Câmiu'l-'Ulûm ve Hadâikü'l-Envâr fi Hakaiki'l-Esrar* iken eser, asıl adını unutturacak şekilde *Sittînî* adıyla şöret bulmuştur.¹⁷

Hac Halife, Râzi'nin eserleri hakkında bilgi verirken Câmî'u'l-'Ulûm'un 40 baptan oluştuğunu belirtir. Hadâiku'l-Envâr adıyla eser hakkında bilgi verirken de eserin 60 baptan oluştuğu şeklinde bilgilere yer verir. Bütün bu bilgileri göz önünde bulundurduğumuzda Râzi'nin bu eserinin 40 ya da 60 veya daha fazla baptan oluştuğunu kesin bir şekilde ifade etmek zor görünmektedir. Müellifin ilim hayatının erken sayılabilecek bir döneminde yazdığı bu eseri, daha sonra gözden geçirip eklemelerde bulunduğu şeklinde değerlendirmeler de söz konusudur. Diğer bir ihtimal ise eserin bir ders kitabı niteliğinde olmasından dolayı Râzi'den sonra ders kitabı olarak okutulduğu müderrisler tarafından esere bazı

¹⁶ Râzi, Câmî'ul-'Ulûm, 70.

¹⁷ Râzi, Câmî'ul-'Ulûm, Mukaddime 36.

bablar eklenerek son hali verilmiştir. Bu iddiayı doğru kabul etmek oldukça zordur. Nitekim bu iddianın doğru olabilmesi için eserin çok farklı yazma nüshalarının farklı bab sayılarıyla günümüze ulaşmış olması gerekirdi. Diğer bir değerlendirmeye göre ise Razi eseri 60 bab olarak telif etti. Kitabın baştan sonra bir bütün olarak sahip olduğu edebi dil ve üslubun bir bütünlük taşıdığı; bundan dolayı da kitabın bazı bablarının sonradan eklenmiş olmasının uzak bir ihtimal olduğu şeklindedir. Câmî’u’l-’Ulûm’un yazma nüshaları genelde Âdâb’ul-Mulûk babı ile bitmektedir. Bazı yazmalarında ve taşbaskısında “satranç” babı da eklenmiştir. Bunun dışındaki babların hepsi yaklaşık olarak bütün nüshalarda benzerlik taşımaktadır. Öyle ki, babların yazım metodu ve düzenlerinde yazma nüshalarda yaklaşık olarak benzerlik taşımaktadır. Bu kitapta eserinin metninin bütününe ortaya koyulması için “satranç” babı da eserin sonuna eklenmiştir.¹⁸

Câmî’u’l-’Ulûm’un İçerisinde Yer Alan İlimler:

1	İlm-i Kelam ¹⁹	21	İlmu Bedâ’i’i’ş-Şi’r ve’n-Nesr	41	İlmu’l-Âlâti’l-Hurûb
2	Fıkıh Usûlü	22	İlmu’l-Beyân	42	İlmu Hisâbi’l-Hind
3	İlmu’l-Cedel	23	İlmu’l-Mantık	43	İlmu’l-Hisâbi’l-Havâyi
4	İlmu’l-Hilâf	24	İlmu’t-Tabi’iyyât	44	İlmu’l-Cebr ve’l-Mukâbele
5	İlmu’l-Mezheb	25	İlmu’t-Ta’bîr	45	İlmu’l-Arismâtîkî
6	İlmu’l-Ferâiz	26	İlmu’l-Firâse	46	İlmu A’dâdi’l-Vefk
7	İlmu’l-Vasâyâ	27	İlmu’t-Tıb	47	İlmu’l-Menâzir
8	İlmu’t-Tefsir	28	İlmu’t-Teşrîh	48	İlmu’l-Musîki
9	İlmu Delâili’l-İ’câz	29	İlmu’s-Saydane	49	İlmu’l-Heyeti
10	İlmu’l-Kirae	30	İlmu’l-Havâs	50	İlmu’l-Ahkâm
11	İlmu’l-Ehâdis	31	İlmu’l-İksîr (Kimya)	51	İlmu’r-Reml

¹⁸ Râzî, Câmî’ul-’Ulûm, Mukaddimesi 36.

¹⁹ Râzî’nin bu eserinin ilk babında Kelam ilmine yer vermesi onun düşüncesinde bu ilme verdiği değer şeklinde yorumlanabilir. Zira onun eserlerinin büyük kısmını Kelam ilmi alanında telif etmesi ve felsefî Kelamın kurucusu kabul edilmesinin bu düşünceyi haklı çıkara-
cak bir gerekçe olduğu söylenebilir. Ayrıca müellifin Câmî’ul-’Ulûm’da takip ettiği telif yöntemi açısından da Kelam ilmini ele aldığı birinci bab önem taşımaktadır.

12	İlmu Esâmi Rical	32	İlmu'l-Cevâhir	52	İlmu'l-'Azâim
13	İlmu't-Tevârih	33	İlmu't-Tılsımât	53	İlmu'l-Heyât
14	İlmu'l-Meğâzi	34	İlmu'l-Felâhe	54	İlmu'l-Makâlâtı Ehli'l-Âlem
15	İlmu'n-Nahv	35	İlmu 'Ali'l-Âsâr	55	İlmu'l-Ahlâk
16	İlmu's-Sarf	36	İlmu'l-Beytare	56	İlmu's-Siyâsât
17	İlmu'l-İştikâk	37	İlmu'l-Bezzât	57	İlmu-Tedbîri'l- Menzil
18	İlmu'l-Emsâl	38	İlmu'l-Hendese	58	İlmu'l-âhireti
19	İlmu'l-'Arûz	39	İlmu'l-Mesâhe	59	İlmu'd-Daavât
20	İlmu'l-Kevâfi	40	İlmu Cerri'l-Eskâl	60	İlmu âdâbi'l-Mulûk

Hatime; Der İlmi Şatrenc ve Envâ-i Bâzî

Câmi'ul-'Ulûm'un Genel Yöntemi

Razi 60 babtan oluşturduğu eserin her bir babında müstakil sayılabilecek bir ilim dalına yer vererek o ilim dalını tanıtmayı amaçlamaktadır. Genel hatlarıyla ifade etmek gerekirse Razi her babta tanıtmaya çalıştığı ilim dalını dokuz asılda ele almakla birlikte konuyla ilgili problemlere de yer vermektedir. Müellif Usûl-ü Zâhire başlığı altında ilk üç asılda o ilmin temel ilkelerini, Usûl-ü Müşkile başlığı altındaki 3 asılda o ilmin temel problemlerini ve İmtihânât başlığı altındaki son üç asılda ise o ilimle ilgili sorulara yer vermektedir.²⁰ Eserde yer verilen babların planlanması genel hatlarıyla böyle olmakla birlikte bazı bablarda dokuz asla yer verildiği halde asıllar arası bir taksim söz konusu değildir. Bazı ilimleri ele alırken o ilmin tanımı ve içeriğine yer veren Razi, bazı ilimlerde ise herhangi bir bilgi vermeden doğrudan asıllara ya da ilkelere geçmektedir.

Müellifin eseri yazarken takip ettiği yöntemi somut bir şekilde ortaya koymak için eserin siyaset ve ahlak bölümleri örnek olarak incelenebilir. Razi Ahlak ilmini 55. babta dokuz asıl olarak ele alırken Usûl-ü Zâhire başlığı altındaki ilk üç asılda ahlakla ilgili genel bilgilere yer verir. Birinci asılda karakter/huluk kavramının tanımı, ikinci asılda ahlak ilminin genel amacını ve üçüncü asılda ise iyi, yararlı, kötülük ve eziyet verici olarak taksim ettiği dört amaç bağlamında ahlak ilminin temel amacına dair değerlendirmelere yer verir. Müellif ahlak ilminin

²⁰ Fahreddin er-Râzî, *Câmi'ul-'Ulûm* s.70.

nihaî amacının nefsin tahayyül, şehvet ve öfke güçlerinin eylemlerinin zararlarından nasıl kurtulması gerektiğini bilmek olduğuna işaret eder.²¹ Razi Usûl-ü Müşkile başlığı altındaki üç asılda ise ahlak ilmi ile ilgili temel problemleri ele almaktadır. Bu başlığın ilk aslında lezzet kavramı bağlamında nefis için lezzet olan ilimlerin elde edilmesini; ikinci asılda insani nefsin bedensel güçlere nasıl hâkim olacağı ve üçüncü asılda ise ahlak ilminde ifrat ve tefrit arasında erdem sayılan “orta”nın mahiyeti hakkında bilgilere yer verir.

Müellif Ahlak ilmini ele aldığı bu babın son kısmında ise konuyla ilgili sorulara yer verir. Bunlardan ilkinde ahlak ilminde önemli bir yeri olan iffet, cesaret, hikmet ve adalet kavramlarını ele alır. İkinci olarak ahlakı güzelleştirmenin mutluluğa sağlayıp-sağlamayacağı problemini ele alır. Son olarak ise kötü karakteri ortadan kaldırmanın mümkün olup olmadığını irdeler.²²

Râzî Câmi’u’l-’Ulûm’da siyaset ilmini ele aldığı 56. babı kendi içinde Usûl-ü Zâhire, Usûl-ü Müşkile ve İmtihânât olmak üzere üç ayrı başlık altında ele almak yerine; başta belirttiği gibi doğrudan dokuz asıl şeklinde ifade ettiği planlamayı takip ederek ele alır. Müellifin bu babta yer verdiği dokuz asıl şu şekildedir: Birinci asılda meslekler ve zanaatların kısımları, ikinci asılda geçim konusunda amaç olmayan meslekler, üçüncü asılda siyasetin mertebeleri ve dördüncü asılda siyaset sanatının faziletinin beyanı ele alır. Müellif babın devamında beşinci asılda şehri korumanın keyfiyeti, altıncı asılda yöneticiliğin nitelikleri, yedinci asılda yöneticinin gelirleri, sekizinci asılda imamın günahsız olmasının zorunlu olup olmadığı ve dokuzuncu asılda Peygamber (sav.)’in imamet için kimseyi tayin etmediğine dair beyanlara yer verir.²³

Râzî, Câmi’u’l-’Ulûm eseri dışındaki diğer eserleri hakkında çok sayıda tahkik, neşir, şerh, tercüme, müstakil kitap, tez, makale vb. çalışmalar yapılmıştır. Ancak Câmi’u’l-’Ulûm hakkında henüz yeterince çalışma yapılmamıştır. Bu eserin bazı bölümleri başka eserlerin yazma nüshaları içinde gizli kalmıştır. Başka kitapların bazı fasılları da bu eserin bölümleri içine geçmiş durumdadır. Söz konusu karışıklıkları açığa kavuşturmak için gerekli araştırmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Sebzevari, Razi ile ilgili 14 yazma risaleyi neşretmiştir. İlmu’l-Felahe babını

²¹ Fahreddin er-Râzî, *Câmi’ul-’Ulûm* s. 469-470.

²² Râzî, *Câmi’ul-’Ulûm*, 471-472.

²³ Râzî, *Câmi’ul-’Ulûm*, 464-469; Razi, Fahreddin er-Râzî’nin *Câmi’ul-’Ulûm* Adlı Eserinde Siyaset İlmi, çev. Sadi Yılmaz, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (11) 2018, 377-381.

Yevakitul-ulum eseri içine kaydetmiştir. Bunu yanlışlıkla Râzî'nin eserlerinden biri olarak bilmektedir. Câmî'ul-'Ulûm sadece bir defa hicri 1323 yılında Bombay'da 224 sayfa olarak basılmıştır. Söz konusu baskı mukaddime ve tahkiklerle birlikte 279 sayfa olarak Tahrandaki Muhammed Hüseyin Tesbihî tarafından yeniden basılmıştır.²⁴

Câmî'ul-'Ulûm Üzerine Yapılmış Olan Çalışmalar²⁵

- a. Ann K. S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam*²⁶ eseri içinde Siyaset ve âdâbu'l-Mulûk babları üzerine çalışma yapmıştır.
- b. Sonya Brentyes, *al-Aritmatîq on Number Theory in the Hadaîq al Anwar fî Haqaiq al Asrar of Fakhr al Din ar-Razî*²⁷ çalışmasında eserin Aritmetik babını incelemektedir.
- c. Živa Vesel, *Les Encyclopédies Persanes: Essai de Typologie et de Classification des Sciences*,²⁸ başlıklı çalışmasında Râzî'nin bu eserinde ilimler tasnifini incelemektedir.
- d. Seyyid Cevâd Tabâtabâî, *Derâmed-i Felsefî ber Tarih-i Endîşe-i Siyasi der İrân*²⁹ başlıklı çalışma içinde eserin siyaset babı konusunu inceler.
- e. Emir Hüseyin Purcevâdi, *İlm-i Mûsikî Bergirifte Ez Câmî'u'l-'Ulûm*³⁰ başlıklı çalışmasında müzik ilmi ile ilgili babın tashih ve incelemesini ortaya koymaktadır.

²⁴ Râzî, Câmî'ul-'Ulûm, Mukaddime 37-38.

²⁵ Câmî'ul-'Ulûm üzerine yapılan çalışmalar için bakınız: Fahreddin er-Râzî, Câmî'ul-'Ulûm, Tashih: Seyyid Ali Âlidavud, Mukaddime 47-48, Tahran: Bunyâd-i Mevkûfât-i Doktor Mahmûd Afşâr tarafından 1382/2003; Reza Pourjevady, Risale-i Tedbir-i Menzil der Câmî'ul-'Ulûm-i Fahu'r-Râzî, Mearif Dergisi, Ferverdin-Tir, (7) 10, 1379, 24.

²⁶ Ann K. S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, Oxford 1985, 130-138

²⁷ Sonya Brentyes, *al-Aritmatîq on Number Theory in the Hadaîq al Anwar fî Haqaiq al Asrar of Fakhr al Din ar-Razî*, Journal of Central Asia, 9 (2), 1986, 59-64

²⁸ Vesel, Živa, *Les Encyclopédies Persanes: Essai de Typologie et de Classification des Sciences*, Éd. Recherche sur les civilisations, Paris, 1986. Bu çalışma Muhammed Ali Emir Muizzî tarafından Dâîratu'l-Mearifhâyî Farisi adıyla Farsça'ya tercüme edilerek İntişârât-i Tûs tarafından 1368 yılında İran'da yayımlanmıştır. Bkz. Reza Pourjevady, Risale-i Tedbir-i Menzil der Câmî'ul-'Ulûm-i Fahu'r-Râzî, 23.

²⁹ Seyyid Cevâd Tabâtabâî, *Derâmed-i Felsefî ber Tarih-i Endîşe-i Siyasi der İrân*, İntişârât-i Defter-i Mutâlaât-i Siyasi u Beynel-Mileli, Tahran 1368, 97-109.

³⁰ Emir Hüseyin Purcevâdi, *İlm-i Mûsikî Bergirifte Ez Câmî'u'l-'Ulûm*, Meârif Dergisi, 10 (2-3), 1372, 88-110.

- f. Hasan Tâcbahş eserin Veterinerlik,³¹ dokumacılık³² ve çiftçilik³³ ile ilgili babları hakkında çalışma yapmıştır.
- g. Hüseyin Masumî Hemedânî *Fahru'r-Râzî ve İbn Heysem*³⁴ çalışma içinde optik ilmi ile ilgili babı üzerine çalışmıştır.
- h. Sonja Brentjes, *Das Kapitel ilm al-aritmatîqi aus der persischen Wissenschafts Enzyklopadie von Fahr ad-Din ar-Razî*³⁵ başlıklı çalışmasında Câmi'ul-'Ulûm'un Aritmetik babının tashihini ortaya koymaktadır.
- i. Reza Pourjevady, *Risale-i Tedbir-i Menzil der Câmi'ul-'Ulûm-i Fahru'r-Râzî*,³⁶ başlıklı çalışmasında Câmi'ul-'Ulûm'un Tedbirul-Menzil babını esas alarak Râzî'nin bu konuyla ilgili görüşlerini incelemekle birlikte çalışmanın sonunda ilgili babın tashihli metnine de yer vermektedir.
- j. Sadi Yılmaz, *Fahreddin er-Râzî'nin Câmi'ul-'Ulûm Adlı Eserinde Siyaset İlmi*³⁷ başlıklı çalışmada Câmi'ul-'Ulûm'un Siyaset ilmi ile ilgili babın Türkçe tercümesini sunmakta birlikte *Fahreddin Râzî'nin Siyaset Düşüncesi*³⁸ başlıklı çalışma da ise söz konusu babı esas alarak müellifin siyaset ilmi konusundaki görüşlerine yer vermektedir.

SONUÇ

1149-1210 yılları arasında yaşamış olan Fadreddin Râzî'nin İslamî ve aklî ilimlerde olduğu kadar döneminde rayiç olan neredeyse bütün ilimler hakkında bilgi sahibi olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim düşünürün farklı alanlarda yazmış olduğu sayısız eser onun mütebahhir bir bilgin olduğunun açık delilidir. Çalışma-

³¹ Hasan Tâcbahş, İlmü'l-Baytari, Tarih-i Dâmpizişki u Pizişki İran, II, (Devran-i İslami) İntişarat-i Sâzmânî Dâmpizişki u İntişarat-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1375, 276-281.

³² Hasan Tâcbahş, İlmü'l-Bezzat, Tarih-i Dâmpizişki u Pizişki İran, c. II, s. 276-281

³³ Hasan Tâcbahş, Risâle-i el-Fellâhetu İmam Fahrüddin er-Râzî, Nâme-i Ferhengistan-i Ulûm, 12-13, 1378, 81-91

³⁴ Hüseyin Masumî Hemedânî, İlmi Menâzır/Nurşinâsi, Fahru'r-Râzî ve İbn Heysem, Hired-i Câvidân: Çeşnnâme-i Ustad Celaeddin Aştîyânî, Editör: Ali Asgar Muhammedhani ve Hüseyin Seyyid Arab, İntişârât-i Ferzân, Tahran 1377, 641-660

³⁵ Sonja Brentjes, Das Kapitel ilm al-aritmatîqi aus der persischen Wissenschafts Enzyklopadie von Fahr ad-Din ar-Razi, Edition, Übersetzung und Kommentar, PERSICA, XIII, 1988-1989, 77-107

³⁶ Reza Pourjevady, Risale-i Tedbir-i Menzil der Câmi'ul-'Ulûm-i Fahru'r-Râzî, 23.

³⁷ Râzî, Fahreddin, “Fahreddin er-Râzî'nin Câmi'ul-'Ulûm Adlı Eserinde Siyaset İlmi”, çev. Sadi Yılmaz. Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11(1) 2018, 377-381.

³⁸ Sadi Yılmaz, “Fahreddin Râzî'nin Siyaset Düşüncesi”, Düşünce Bilimleri, Editör: Nesim Doru-Ömer Bozkurt, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları 2018, 223-228.

mızın konusu olan Râzî'nin Câmî'u'l-'Ulûm eseri bağlamında ifade etmek gerekirse düşünürün eserinde yer verdiği 60 ilim dalını temel kavramları, ana konuları ve genel problemleri itibarıyla başarılı bir şekilde özetlediği söylenebilir. Zira bu kadar çok farklı ilim dalını ana hatlarıyla anlatmanın zor olduğu açıktır. Arapça'dan sonra İslam medeniyetinde başta edebiyat ve felsefe olmak üzere farklı ilim dallarında yazılan eserler bakımından önemli bir dil olan Farsça ile eseri yazması ayrıca önem taşımaktadır. Farsça bilim tarihi ve ansiklopedik tarzda eser yazımı konusunda da Râzî'nin bu eserinin özel bir yere sahip olduğu açıktır. Müellifin eseri yazarken takip ettiği yöntemin de bu tarz eserleri yazma konusunda sonraki dönemde etkisini gösterdiği açıktır. Bununla birlikte günümüzde de istifade edilebilecek bir yöntem olduğu ifade etmek yanlış olmaz. İran ve Avrupa'da sınırlı da olsa çalışmaya konu olmuş olan bu eserin ülkemizde de akademik çevrelerce tanınması amacı ile yapmış olduğumuz bu çalışmanın önemli bir katkı sağlayacağına inanıyoruz.

KAYNAKÇA

F

Alper, Ömer Mahir, “İbn Sînâ”, DİA, TDV İslâm Ansiklopedisi, XX, 319-322.

Altaş, Eşref, “Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi”, İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî, Editör: Ömer Türker-Osman Demir, İsam Yayınları, İstanbul 2013. 104-106

Cihan, Ahmet Kamil, “İbn Sînâ'nın eş-Şifâ Adlı Eseri”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7 1996, 175-176.

er-Râzî, Fahreddin, Câmî'ul-'Ulûm, Tashih: Seyyid Ali Âlidavud, Mukaddime: 35, Tahrar: Bunyâd-i Mevkûfât-i Doktor Mahmûd Afşâr tarafından 1382/2003.

er-Râzî, Fahreddin, Fahreddin er-Râzî'nin Câmî'ul-'Ulûm: Siyaset İlmi, çev. Sadi Yılmaz, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (11) 2018, 377-381.

İbn Sînâ, Ebû Ali, “Danışnâme-i Âlâî: Âlâî Hikmet Kitabı”, çev. Murat Demirkol, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013, XVII-XVIII.

Kallek, Cengiz, “Cevamiu'l-'Ulûm”, DİA, TDV Yayınları, VII, 440-442.

Kutluer, İlhan, “HARİZMÎ (Muhammed b. Ahmed)”, TDV İslâm Ans., XVI., 222-224.

Pourjevady, Reza, “Risale-i Tedbir-i Menzil der Câmî'u'l-'Ulûm-i Fahu'r-Râzî”, Mearif Dergisi, Fer verdin-Tir, (7) 10, 1379.

Sezgin, Fuat, Tarih-u Turâsî'l-'Arabî, I/III, Riyad 1991, 296-297.

Yılmaz, Sadi, “Fahreddin Râzî'nin Siyaset Düşüncesi”, Düşünce Bilimleri, Editör: Nesim Doru-Ömer Bozkurt, Sadi Yılmaz, Mardin Artuklu Üni. Yayınları 2018, 223-228.